

STYLWEISSEN-BURG

*Fitz Jenuő:
A székesfehérvári
középkori bazilika*

ISTVÁN KIRÁLY MŰZEUM KÖZLEMÉNYEI

Szerkeszti: FITZ JENŐ

B. sorozat 2. sz.

Fitz Jenő

*A székesfehérvári
középkori bazilika*

1956

SZÉKESFEHÉRVÁR

A magyar történelem a budai vár kivételével egyetlen épületet nem ismer, amely eseményekben és jelentőségben a székesfehérvári királyi bazilikához hasonlítható volna. Öt évszázadon át — István királytól a török hódításig — a középkori magyar állam legfontosabb és legszentebb épülete volt, ahol királyainkat koronázták és eltemették, ahol a felségljelvényeket és az ország levéltárát őrizték. Történeti fontosságánál semmivel sem volt kisebb művészeti értéke, díszítéseinek, berendezéseinek gazdagsága. A hatalmas templomot ma már csak romjaiban ismerjük, ahogy azt 1936/37. évi régészeti ásatások feltárták. A belső és külső díszítések, faragványok, a templomban elhelyezett sírkövek méltó töredékei nemcsak a bazilika hajdani szépségének, de a középkori magyar művészet emelkedett színvonalának is.

1. A bazilika története.

István király a középkori magyar állam megszervezése során Székesfehérvárt, az Árpádok régi családi birtokát, jelölte ki a királyi koronázás és temetkezések színhelyének. A nagy bazilikát, amelybe később őt is eltemették, 1016 táján kezdte építeni. A hatalmas alkotáshoz felhasználták a környéken, elsősorban Tác határában még álló római maradványokat, de nagyobb kőszállítmányok érkeztek Óbudáról is, a hajdani Aquincumból.¹ István király halálakor, 1038-ban az építkezés még nem fejeződött be.² Az 1936/37. években folytatott ásatások alapján keletelt, nyolc pillérpárral három hajóra osztott, bazilikás rendszerű³ templom volt. Középhajója félköríves apszissal zárult, amelynek félkúpját mozaik fedte. A mellékhajók egyenes karzárásúak voltak. Nyugati homlokzatát feltehetően két torony díszítette, a keleti oldalon az ókeresztény bazilikák mintájára az apsis mellett protezis⁴ és diakonikon⁵ foglalt helyet. A templom előtt átrium⁶ állott. Lapos famennyezet fedte, ez volt ebben az időben az általános. A bazilika hosszát hozzávetőlegesen 61 méterre tehetjük, míg szélessége 32,50 méter volt.

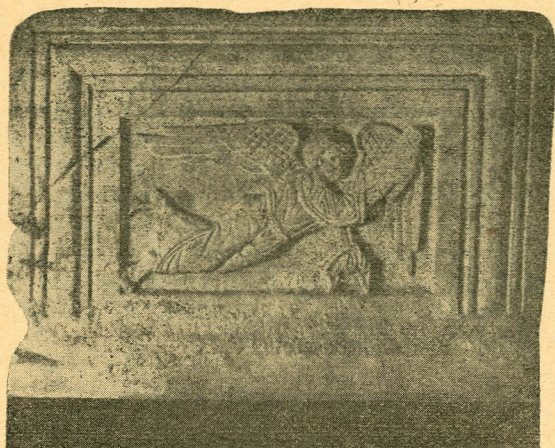
A királyi egyház fényéről és gazdag kiképzéséről ma már alig adhat számunkra más fogalmat, mint a külső és a belső díszítésre szolgáló sok faragvány. Ezek a köemlékek, amelyek közt az akantuszleveles díszítmények a legjellegzetesebbek, a templomon dolgozó kőfaragó mesterekre is fényt derítenek. A késő-római formakincsből származó motívumokat lombardiai, elsősorban pedig paviai és milanoi mesterekhez fűzhetjük. Az akantuszlevél mellett a szeszélyesen kanyargó kettős és hármas fonál

Kiadja:

A székesfehérvári István Király Múzeum Múzeumi Bizottsága
(Székesfehérvár, Ságvári Endre tér 3.). Készült 2000 példányban.

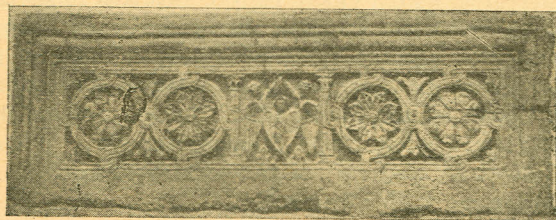
A kiadásért felelős dr. Fitz Jenő múzeumvezető.

is olasz eredetű. A palmetták alkalmazása azonban a honfoglaló magyarság formakincsének felhasználására mutat. Ez a díszítés arra vall, hogy a bazilika első felsőolaszországi építői mellett magyar tanítványaik is helyet kaptak.

1. kép

A templom építéstörténete nem zárult le István király halálával. A XI. század második feléből számos faragott követ ismerünk, amelyek valószínűleg a templomtól délre emelt kis olasz izlésű kápolnát díszítették. A Hartvik legenda szerint László király korában helyezték el itt a szentté avatott István király koporsóját. Ez a hatalmas szarkofág 1803-ban a bazilika területén előkerült, most a kőtár mauzóleumában

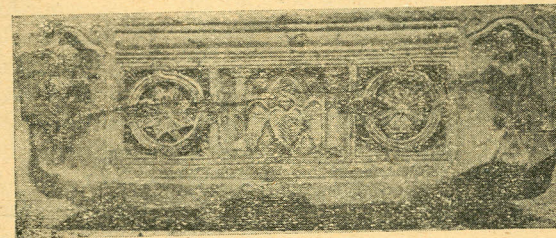

2. kép

van. Elülső keskeny oldalán gazdag tagozású keretben repülő szárnyas angyal lebeg, kezében pólás csecsemővel, aki a halott elszálló lelkét jelképezi. (1. kép.) A két hosszú oldal hármasszalagfonatokkal, rozettákkal és korinthisz oszlopokkal díszített mezőin közepén egy-egy hatszárnyú cherub áll. (2. kép.) A két oldal nem egyforma, egyikük szélét két-

felől stilizált életfa díszíti. (3. kép.) A koporsó korát kutatásunk a XI. század negyvenes éveire helyezte és a bizánci hatásra dolgozó velencei művészet alkotását látja benne. A velencei kapcsolatokat István király rokoni összeköttetései a dogék trónján ülő Orseolókkal, majd első utóda Orseoló Péter teszik érthetővé.

III. Béla uralkodásának első évtizedében a bazilikát jelentősen megújították. Az építkezés okát nem ismerjük, a pillérek átalakítása, megerősítése azonban nagyszabású munkára vall. A templom új díszítésekkel is gazdagodott, a cserfa leveleire emlékeztető kacsos, erősen tagolt levelekben végződő kanyargó inda-motívum a pécsi székesegyház mellett működő kőfaragó műhely itteni működésére vall. Az egyik töredéken az említett inda-dísz között makkot rágó disznót látunk, a „Rossz” középkori szimbólumát. Egy pillérfej oldalait két-két összefonnyakú sárkány díszíti, egy oszlopfő akantuszleveleiből oroszlántestű, kakasfejű

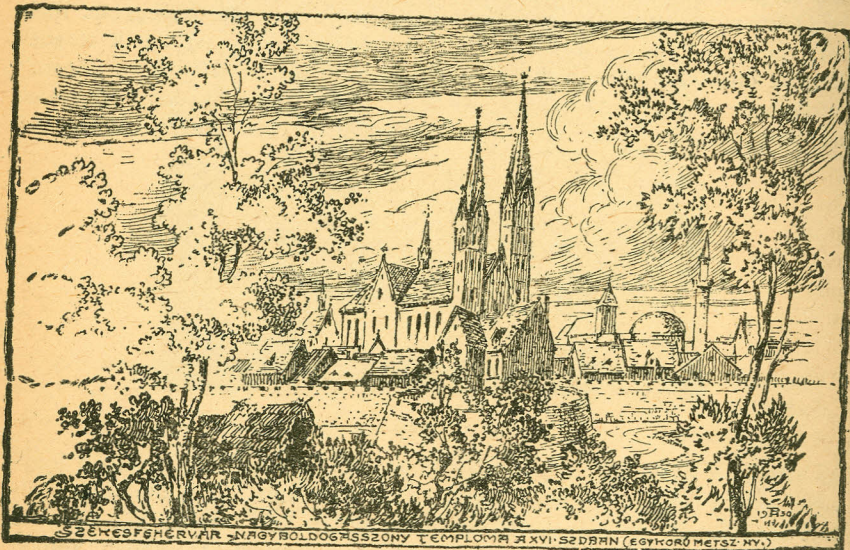

3. kép

baziliszkuszkusz ugrik elő. Egy erősen kidomborodó koralakú keretben szárnyas griff borjút, vagy más állatot ragad karmaiba. Az állatalakok mellett megjelenik az ember is: az egyik pillér két oldalán két apostolt látunk, fejük felett dicsfényvel, jobbjukban kereszt, baljukban könyv. Másik töredéken két fejüket visszahajtó, nyakuknál összekötött oroszlán fején álló alakot faragott a kőfaragómester. A szakállas álló — valószínűleg próféta — alak térden alul érő köntöst visel, föléje dúsan redőzött köpeny borul, amelynek két végét maga elé húzva tartja.

A bazilika következő átépítése I. Károly nevéhez fűződik. Az 1318. év eseményeiről írja Kálti Márk székesfehérvári örkanonok Képes Krónikája: „Ugyanazon évben kezdé a király a Boldogságos Szűz fejevári egyházát, amely tűz által gyakorta pusztul vala, ólom tetővel fedelezni és gyönyörűséges boltozattal díszesíteni, ezenkívül még nagy-erős oszlopokkal is megtámogatni.” Az ólomfedél ellenére tíz évvel később a templom újra lángok martalékává lett. „Az Úr 1327. évében, virágvasárnap előtti szerdán a székesfehérvári Boldogságony ekléziája, ámbár ólommal volt fődve a tűzvész ellen, ahogy fentebb megemlékeztem róla, mégis siralmasan leégett és tetejéről a lemezekbe öntött egész ólom a

heves tűz színe előtt olvadtan folyott, mint a viasz, kivéven egy harangtornyot, amely a sekrestye fölött van, ahol szenteknek igen sok ereklyéje van elhelyezve és őriztetik. S hogy az ő érdemeikért maradt meg, afelől senki sem kételkedik. De ugyanezt az ekléziát azután újból éppen úgy ólommal fedte be," mondja Kálti Márk.⁸ Az átépítés a pillérek erősítésén ismét látható, faragásos díszítésekkel azonban nem gazdagodott. Valószínűleg ekkor kapta gótikus formáját az épület, amelyet a XVII. század elején készített metszetek örökítettek meg. Ezek az ábrázolások a nyugati toronypárt különböző magasságúnak mutatják.⁹ (4. kép.)

4. kép

Ezzel a bazilika építés-története lezárult. Nagy Lajos a déli hajóban maga és családja számára épített sírkápolnát, Scolari Fülöp (Ozorai Pippo) 1426-ban a templom egyik düledező tornyát helyreállította, ólomlapokkal fedette, alsó részét pedig kápolnává alakította. Ezt a Fülöp és Jakab apostoloknak és László királynak szentelt kápolnát választotta maga, valamint felesége számára sírkápolnának. Mátyás király a bazilikától keletre emelt maga számára sírkápolnát, végül Kálmáncsehy Domonkos prépost a bazilika északi oldalán építtette 1480 táján Szent Annáról elnevezett kápolnáját.¹⁰

A kőtár különösen Nagy Lajos sírkápolnájának számos töredékét őrizte meg. Nagy Lajos vörösmárvány faragott címerét: leeresztett rostélyú sisak, amelyre hullámzó sisaktakaró borul. Lányának, Katalinnak vörösmárvány sírkőtöredékét: karmaiban kis állatot tartó, fekvő orszl-

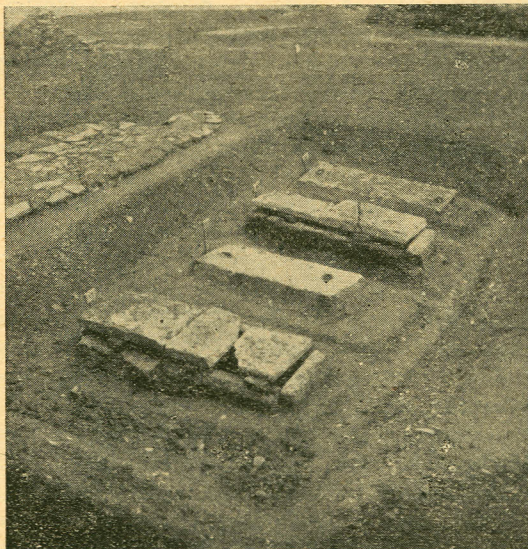
non ruhás női alak áll. Nagy Lajos erősen megcsontított sírkövét: orszlánbőrön nyugvó fej, amelyhez alul az alak törzse és bal karja csatlakozik. A bal kar alatt csillaggal díszített kard, csatján M monogrammm.

Mátyás király kápolnáját a fennmaradt töredékek teljesen gótikus stílusúnak mutatják. Erre vall sokszögű szentélye, nagy és erős támpilléreinek alapja is. Alaprajza hosszúkás, téglalakú, keleten a nyolcszög három oldalával zárult.

A kőtár gazdag faragványai mellett a korabeli szemtanúk leírásai adnak számot a királyi templom különleges pompájáról és szépségéről. Hartvik püspök, aki Kálmán király idejében hosszabb időt töltött Fehérvárt, áradozva írt krónikájában a templom nagyszerűségéről pompázó belső művészi díszítéséről: „A király... magában a királyi szék városában, amely Fejérvárnak nevezetik, azon Szűz tiszteletére és nevére híres és bámulatos alkotmányú roppant szentegyházat kezdett építeni. Ennek karfalát külön választott vésemények, padolatát pedig márvány lapok ékesítik. Szavaim valóságáról az tehet bizonyosságot, aki látta annak temérdek sok palást-, egyházi készület-, és egyéb ékességek nemeit, oltárai körül több tiszta aranyból készített és igen drága sorba vett kövekkel környezett tábláit, a Krisztus asztalán álló csudálatos művű oltár-sátorát és mindenféle kristály, onix-kő, arany és ezüst edényekkel teljes kincstárát.”¹¹ A bazilika utolsó leírása Dzelalzáde Musztafa török történetírótól való, aki 1543-ban Szulejmán szultán kíséretében részt vett Székesfehérvár ostromában és elfoglalásában.¹² „Különösen említendő a legalsó poklok tüzen égő királyoknak pihenő és temetkező helyeül szolgáló régi templom. Ennek minden szögletében és zugában drága márványból vagy kőből kifaragott csudálatos alakok voltak, amelyek mindegyike annak idejében hírével és hatalmával kérkedő padisah volt. Itt-ott egy-egy bálványimádónak sírhelye, máshol egy-egy feslett erkölcsű, poklokra költözött gyaurnak sírköve. Minden szögletben, kőből csinált koporsókban utálatos alakok, akik a piszkosoknak országszerte híres, a sátántól megszállott szentjei valának s akiknek fejökre csillogó drágakövekkel kirakott koronákat, mellükre arany és ezüst keresztet, kardokat és handzsárokat tettek, ujjakra pedig nagy értékű arany gyűrűket húztak ékességül. Végre egész belseje tömve volt a világot elhagyott szerzetesekkel és gyehehnára költözött papokkal.”¹³

A templom különlegesen gazdag felszerelésére az idézett forrásokon kívül számos utalást találunk Kálti Márknál, Bonfininél, Pierre Choque II. Ulászló-kori herold leírásában.¹⁴ Csak a legnagyobb jelentőségűek egyikét emeljük ki, azt a bizánci hatásra készített pazar velencei miseruhát, amelyből a XII. században a koronázó palástot alakították. A miseruha felirata szerint „1031-ben ezen miseruha István és Gizella királynő által a Fejérvár városában lévő Szűz Mária templom számára készült és adományoztatott.”

Az Árpádok családi-állami bazilikája egyházi színezete ellenére kezdetől fogva lényegében eltért a többi István király által alapított püspöki székesegyháztól. A káptalant, mint ezt Hartvik is említésre méltónak találta, egyetlen püspök, vagy érsek főhatósága alá nem helyezte, ami által a középkorban egészen rendkívüli politikai függetlenséget biztosított számára. A bazilika mindvégig elsősorban állami feladatokat látott el. Benne őrizték a koronát és a többi királyi jelvényt: az országalmát, a kettős keresztet, István király kardját, kesztyűit, saruit, övét, nyakláncát, drágakövekkel díszített aranszövésű zászlóját. Itt őrizték az ország levéltárát. Pétertől kezdve I. Ferdinándig itt koronázták a királyokat.

5. kép

IV. Béla kivételével, akinek ugyancsak Fehérvárott, az általa alapított Szent Péter és Pál templomban¹⁵ tették fejére a koronát. Ez volt a királyi esküvők színhelye — és végül itt temették el nemzeti királyaink több mint felét. Először magát István királyt, III. Bélát, I. Károlyt, Nagy Lajost, Mátyást, végül utolsónak Szapolyai Jánost. Külön kriptája nem volt, a temetések külön e célra emelt sírkápolnában történtek, mint István, Nagy Lajos, Mátyás király esetében, vagy — és ez volt az általános —, a templom padozata alá. Az Árpádok után királyi engedéllyel világi és egyházi méltóságok is helyet kaptak a bazilikában, Drugeth Fülöp nádor, Ozorai Pippo temesi főispán, Rozgonyi István fehérvári főispán, Buzlai László Csókakő ura, Marczali Miklós erdélyi vajda. Ide temették fej nélkül Warkocsi Györgyöt is 1543-ban.¹⁶ (5. kép.)

A templom ismételt feldúlása, kifosztása, majd a múlt század technikai szempontból nem kifogástalan régészeti feltárásai következtében az előkerült sírok közül egyedül III. Béla és felesége, Antiochiai Anna maradványai állapíthatók meg kétséget kizáró bizonyossággal. Érdy János az 1848. évi ásatás folyamán talált rájuk a harmadik pillér tövében. Vörösmárvány koporsóban nyugodott mindkettő. III. Béla fején ezüst, nyitott halotti korona, ezüsből kovácsolt rövid kétélű kard, jobboldalán vörösréz feszület, mellén négykaréjos zománcos melldísz, lábainál ezüst sarkantyú, jobb karján ezüst karperec, jobb kezének mutatóujján almadinköves aranygyűrű arab felirattal, baljában ezüst jogar. A kistermetű Anna királyné fején négy kereszttel díszített aranyozott ezüst halotti korona, ujján arany gyűrű, továbbá a királyné fátylának és arany csipkéjének maradványai.

Mátyás király halálával lezárult a bazilika hosszú fejlődés-története és megkezdődött pusztulása. Már 1490-ben, pár hónappal Mátyás király temetése után kirabolták Miksa római király, trónkövetelő zsákmányra éhes zsoldosai és feldúlták Mátyás király sírját is. Kálmáncsehy Domonkos a bazilika magasabb tornyába menekült a kincsekkel s az ostromlóknak mindaddig ellenállt, amíg Miksa meg nem szabadította.

1543-ban, amikor Szülejmán szultán vette ostrom alá Székesfehérvárt, a bazilikát nem érte pusztítás, a szultán mindössze Szapolyai János csontjait dobatta ki sírjából. A törökök kezdetben meghagyták a templomot a keresztényeknek, azok összeesküvése után azonban elvették tőlük. A kincseket Ahmed bej, székesfehérvár első szandzsákbeje kirabolta, 1568-ban szutáni rendeletre eltávolították a mecsetté átalakított bazilikából a síremlékeket.

1601-ben a császári csapatok hosszabb kemény ostrom után egy évre birtokukba kerítették a várost. A bazilika előcsarnokában a törökök lőporraktárt rendeztek be, ezt kivonulásuk előtt felrobbantották. A robbanás erősen megrongálta a bazilikát, amelyre a tűzvész is áttérjedt. A bevonuló császári katonaság, főképpen a vallonok az épen maradt királysírokat kiforgatták, többek közt az Anjouk sírkápolnáját.

A város végleges felszabadítása után 1700-ban Johann Felix Barnabeis prépost a Neoquistica Commissio támogatását kérte a bazilika helyreállításához, amelynek hatalmas falai ekkor még álltak, és kápolnái közül is több használható volt.¹⁷ Kérését nem hallgatták meg és a rohamosan fejlődő város építkezéseihez a lakosság lassan elhordta az omladozó falakat. A Mátyás kápolnát és Nagy Lajos sírkápolnáját a XVIII. század végéig használták.¹⁸ A bazilika teljes pusztulása a XIX. század elején, a mai püspöki palota építkezésekor következett be. Néhány évtized alatt nyomtalanul eltűnt a hatalmas építmény, amelyet a múlt század közepén már régészeti ásatásnak kellett felkutatnia.

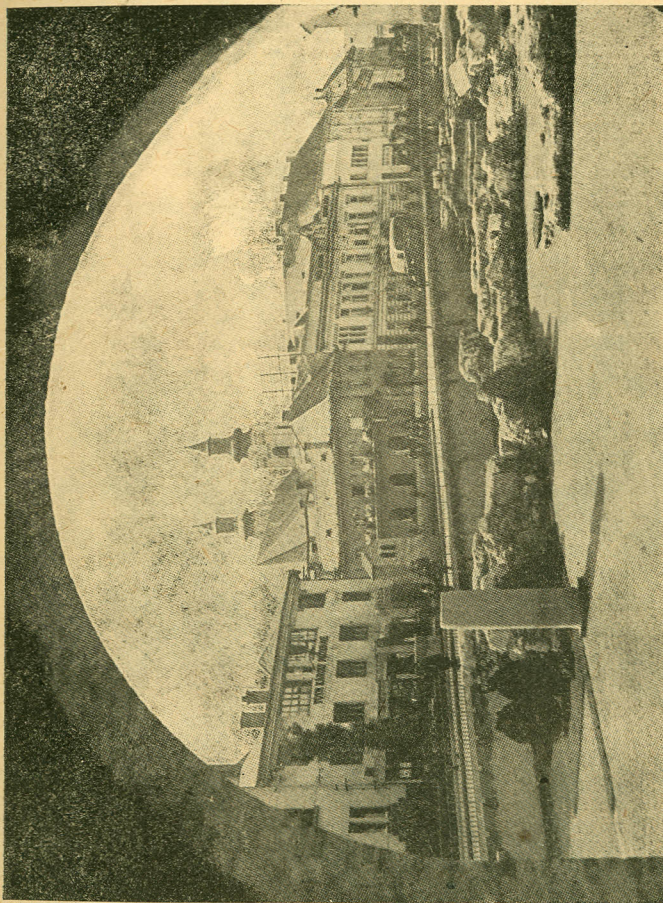
2. Az ásások.

1848 őszén a bazilika területén artézi kút ásása közben a munkások egy vörösmárvány sírköre akadtak. A városi tanács jelentése alapján a magyar kormány Érdy Jánost, a Nemzeti Múzeum őrét küldte ki a feltárás elvégzésére. Érdy 1848. december 8—16 között ásott a tervezett kút helyén, amikor a közeledő osztrák csapatokra való tekintettel munkáját abba kellett hagynia. Öt sírt bontott fel, ezek közül a két vörösmárvány koporsóban III. Béla és felesége Antiochiai Anna tetemét állapította meg.

Az első, félbeszakadt ásítás után a Tudományos Akadémia kezdeményezésére Henszlmann Imre három ízben végzett kutatást a bazilika területén, 1862-ben, 1874-ben és 1882-ben. A három ásítás a bazilikának mintegy háromnegyed részét feltárta és napvilágra hozta a vele összefüggő épületrészeket is, többek közt Mátyás király sírkápolnáját. Ezeknek az ásításoknak nagy vonalakban sikerült a templom legfontosabb maradványait napvilágra hozniuk és a padozat alatt számos sírt feltárniuk. Az ásítási technika fejletlensége azonban a felmerülő kérdések jelentékeny részét tisztázatlanul hagyta, Megnehezítette a feltárás helyes értékelését Henszlmann Imre eljárása is, aki Érdy kis területre korlátozott ásítása, az egykori kútfők és külföldi analógiák alapján, mielőtt egyetlen lapát földet kidobott volna, megszerkesztette a bazilika alaprajzát, megállapította méreteit, belső beosztását, építési módszerét. Az ásításban szinte nem is keresett más, mint elméletei igazolását s azokat akkor sem adta fel, amikor nem jutott a várt eredményre. István király bizonyára a legszebb bazilikát vette mintául — gondolta Henszlmann —, a római Szent Pál bazilikát s mivel ebben oszlopok választották el a főhajót a mellékhajóktól, hasonló oszlopsorokat keresett a székesfehérvári bazilikában is. Az oszlopok számát — bár egyet sem talált —, 23-ban állapította meg. Ugyanilyen önkényesen, elméleti feltevésből kiindulva határozta meg a talált sírokat is, amelyeknek szinte mindegyikét a királyok, hozzátartozóik, vagy a bazilikába temetkező főurak valamelyikével azonosított.

Henszlmann elméletei felett már az ásítások után megindult a vita, idővel egyre több és több állítását cáfolták meg. Végül szükségessé vált az ásítás teljes átértékelése. E célból a Műemlékek Országos Bizottsága 1936/37 években hitelesítő ásítást végzett a bazilika területén és az előkerült romokat azok nagy történeti jelentőségére való tekintettel, az ásítás befejezése után konzerválta. (6—7. kép.)

A bazilikának a legutóbbi ásítás alkalmával feltárt maradványai csak igen kis töredékei a hajdani hatalmas királyi épületnek. Legszembetűnőbbben a templom keleti lezáródása maradt meg, a főhajó végében lévő hatalmas félkörű apszis és az északi mellékhajót lezáró négyszögletes helyiség. A déli mellékhajó ugyanilyen négyszögű helyi-

6. kép

ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

Szerkeszti: FITZ JENŐ

MEGJELENTEK:

A. (tudományos) sorozat:

1. Wathay Ferenc énekeskönyve,
2. Fitz Jenő: Kiadatlan Hercules domborművek Fejér megyében.

B. (népszerű) sorozat:

1. Fitz Jenő: Csókakő vára.

C. sorozat: Székesfehérvári Szemle

10. kötet, 1955. év.

D. (múzeumi vezetők) sorozat:

1. Fitz Jenő: Vezető a középkori romkertben.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

B. (népszerű) sorozat:

3. F. Petres Éva: Fejér megye rövid története.
4. Fitz Jenő: Séta a régi Székesfehérvárt.

C. sorozat: Székesfehérvári Szemle

11. kötet, 1956. év.

AZ ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI Fejér megye történetére, műemlékeire, néprajzi és természettudományi kincseire vonatkozó tudományos (A. sorozat és Székesfehérvári Szemle) és népszerű (B. és D. sorozat) tanulmányokat közöl.

